

Barbarics-Hermanik Zsuzsa A Müteferrika-kutatás útjai*

Bevezetés

A pozsareváci békeszerződés aláírását megelőzően, konkrétan a Nevsehirli Dámád Ibrahim pasa nagyvezíri kinevezésétől (1718. május 9.) a béketárgyalások lezárásáig (1718. július 21.) tartó csaknem két és fél hónap folyamán egy olyan traktátus látott napvilágot, amely már ekkor mielőbbi katonai reformok bevezetését sürgette az Oszmán Birodalomban. Formáját tekintve e névtelen kézirat fiktív párbeszédet rögzít oszmán-török nyelven, amelyet egy európai és egy oszmán katonatiszt folytat egymással. A szöveg maga, amely Mehmed Eszad efendi (1789–1848) történetíró krónikájának mellékleteként maradt fenn,¹ több szempontból is emblematikusnak tekinthető, mind a keletkezési idejét fémjelző korszak, mind pedig a szóban forgó munka szerzőjére vonatkozóan:

Egyrészt előrevetíti azon reformkorszak kezdetét az Oszmán Birodalomban, amely *Lále devri* vagy „tulipánkorszak” (1718–1730) néven ismert a történetírásban, amikor is az Ibrahim pasa nagyvezír köré szerveződött és III. Ahmed szultán (1703–1730) által is támogatott egy csoport felismerte, hogy a Habsburgok ellen elszenvedett katonai vereségek után szemléletváltásra és konkrét reformokra van szükség, amelyeket ténylegesen végre is kívántak hajtani. Így nem meglepő, hogy a fent említett traktátust a nagyvezír közvetítésével közvetlenül a szultánnak is bemutatták.² A jelen sorok szerzője által vizsgált kézirat

---

<http://dx.doi.org/10.24391/KELETKUT.2019.2.55>

* E tanulmány a szerzője által jelenleg vezetett és a Fritz Thyssen Stiftung által finanszírozott kutatási projekt (10.17.2.038GE) keretében készült. Ezúton szeretném megköszönni a Fritz Thyssen Stiftung támogatását.

¹ Tarihü'l-Esad efendi. Hely nélkül, 1800–1850 között. Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Sammlung von Handschriften und alten Drucken, Cod. H. O. 210. A krónika maga elsősorban az 1241–1242. évek (1825. augusztus 16-ával kezdődően) történéseit tárgyalja, és csak mellékletként őrzi a fent említett kéziratot. A krónika szerzőjére ld. Butrus Abu-Manneh, Mehmed Esad, Sahaflar Şeyhizade. In: *Encyclopaedia of Islam, Three*. Ed. by Kate Fleet et al. https://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-3/mehmed-esad-sahaflar-seyhizade-COM_24967 (2019. október 20.); Ziya Yılmaz, Esad Efendi, Sahaflar Şeyhizade. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/esad-efendi-sahaflar-seyhizade> (2019. október 20.)

² Erről részletesebben ld. Fikret Sarıcaoğlu–Coşkun Yılmaz, *Müteferrika. Basmacı İbrahim Efendi ve Müteferrika Matbaası*. İstanbul, 2008, 111.

felfedezője, a bécsi turkológus Anton C. Schaendlinger az 1980-as évek elején azt is elképzelhetőnek tartotta, hogy a traktátus elkészítését maga a nagyvezír szorgalmazta volna.³ Ezen felül a névtelen szerző mögött ő már ekkor az első, 1729-ben felállított isztambuli oszmán-török nyomda alapítóját feltételezte.⁴ Ezt az állítást látszik alátámasztani a kézirat szövegének összehasonlítása Ibrahim Müteferrika nyomdájának egyik legjelentősebb kiadványával (*Usulü'l-hikem fi nizami'l-ümem*), valamint a szóban forgó nyomdász egyéb kéziratos vagy nyomtatott formában fennmaradt írásaival,⁵ amelyekben nagyon hasonló, néha szó szerint megegyező argumentációt, de mindenképp a katonai reformok szükségességének hangsúlyozását találjuk. A traktátus formai nyelve, a szerző által választott párbeszéd, pedig szimbolikusan az oszmán külpolitika új vonalát jelképezi a *Lâle devri* korszakban, amely tudatosan a dialógust helyezte előtérbe a nem-muszlim államokkal való kapcsolatok terén.⁶ A Habsburg Monarchia tekintetében pedig ezen dialógus alapelvei pontosan az 1718 nyarán Pozsarevácon folytatott béketárgyalások során kerültek kidolgozásra, amelyekben a kolozsvári születésű renegát, Ibrahim Müteferrika, az oszmán oldalon aktívan részt vállalt.⁷

A fiktív párbeszéd során azonban egyszerre ölti magára mind az európai, mind pedig az oszmán katonatiszt szerepét, amit a konverziója utáni *in-between* pozíciója tesz lehetővé. Bár az Oszmán Birodalomban uralkodó állapotok kritikáját az európai beszélgetőpartner fogalmazza meg és ő az, aki az innovációkat is sürgeti, egyidejűleg mégis elismeri az iszlám, valamint a muszlim törvények és tradíciók fölényét minden más vallással szemben. Az oszmán katonatiszt ugyanakkor aggódva konstatálja a Habsburgok katonai erejének dominanciáját. Megnyilvánulásai ezen felül egyértelművé teszik, hogy nagyon pontos helyis-

³ Anton C. Schaendlinger, *Die Entdeckung des Abendlandes als Vorbild. Ein Vorschlag zur Umgestaltung des Heerwesens und der Außenpolitik des Osmanischen Reiches zu Beginn des 18. Jahrhunderts.* In: *Das Osmanische Reich und Europa 1683 bis 1789. Konflikt, Entspannung und Austausch.* Hrsg. von Gernot Heiss und Grete Klingenstein. Wien, 1983, 94.

⁴ Ugyanerre a feltételezésre jutott Faik Reşit Unat is, aki a 20. század első felében Mehmed Eszad efendi krónikájának egy másik példányát találta meg Isztambulban ugyanazzal a melléklettel, amelyet ő memorandumnak nevez. Erre vonatkozóan bővebben ld. Faik Reşit Unat, Ahmet III. devrine ait bir ıslahat takriri. Muhayyel bir mülahakatın zabıtları. *Tarih Vesikaları* I (1942/2) 107–121. Schaendlinger ismerte Unat tanulmányát és forrásközlése előtt a bécsi és az isztambuli kéziratot egybevetette.

⁵ Ld. például a *Fünunü'l-harb tercümesi* című kéziratot, amelynek egy példányát Isztambulban a Nuruosmaniye Küttüphanesi örzi (Nr. 3237). E kézirat minden valószínűség szerint Raimondo Montecuccolinak az európai hadviselésről és hadszervezetről készült munkáinak oszmán-török összefoglalását tartalmazza. Sarıcaoğlu–Yılmaz, *i. m.*, 109–110, 118.

⁶ Ehhez bővebben ld. Heidrun Wurm, *Entstehung und Aufhebung des osmanischen Generalkonsulats in Wien (1726–1732).* *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 42 (1992) 152–187.

⁷ Zygmunt Abrahamowicz–Lajos Hopp, Rákóczi és a török könyvnyomtatás kezdetei. In: *Rákóczi-tanulmányok.* Szerk. Köpeczi Béla–Hopp Lajos–R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1980, 584.

merettel rendelkezik főként Erdélyre, de Belgrád környékére vonatkozóan is, ahol Ibrahim Müteferrika több éven keresztül szolgált tolmácsként. Továbbá mindketten rendszeresen idéznek mondanivalójuk megerősítése és annak morális alátámasztása céljából perzsa közmondásokat, arab aforizmákat, valamint strófákat az oszmán költészet alkotásaiból.⁸

Így összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy e traktátus egy olyan személy meglátásait és tapasztalatait rögzíti az Oszmán Birodalomban a Habsburgok ellen vívott korabeli háborúkról, aki a háttérének és származásának köszönhetően folyamatosan egy „köztes vagy harmadik térben” mozgott, amely lehetővé tette számára a kultúrák közti közvetítést, azok „fordítását” és mindig az adott (politikai-katonai) szituációnak megfelelő értelmezését.⁹ Ezért e tanulmány abból a hipotézisből indul ki, hogy Ibrahim Müteferrika fiktív dialógusa nemcsak a saját személyiségének és tevékenységeinek komplexitását tárja elénk, hanem egyben az európai és az oszmán kultúra sokrétű összefonódását is tükrözi.

Kutatástörténeti áttekintés

Ibrahim Müteferrika a török emlékezeti kultúra és nemzeti történetírás máig meghatározó alakja. Ezen kultúr- és tudománytörténeti jelentőségét elsősorban a nevéhez köthető nyomda alapításának (1729) köszönheti az Oszmán Birodalomban,¹⁰ amelyet első ízben nemcsak, hogy muszlimok hoztak létre, hanem ők

⁸ Ehhez ld. Schaendlinger forrásközlését is: *i. m.*, 95–112.

⁹ A „köztes tér” vagy „harmadik tér (third space)” fogalmához és elméleti megalapozásához ld. Jonathan Rutherford, *The Third Space*. Interview with Homi Bhabha. In: *Identity, Community, Culture, Difference*. Ed. by Jonathan Rutherford. London, 1990, 207–211; Britta Kalschauer, *Encounters in the Third Space. Links between Intercultural Communication Theories and Postcolonial Approaches*. In: *Communicating in the Third Space*. Ed. by Karin Ikas and Gerhard Wagner. New York, 2009, 26–46.

¹⁰ Ezzel magyarázható, hogy mind a török, mind pedig a Törökországon kívül folytatott kutatások elsősorban nyomdászati tevékenységére és ezen belül is főként a nyomda alapításának körülményeire koncentráltak. Az erre vonatkozó gazdag szakirodalomból például ld. Erhan Afyoncu, *İlk Türk matbaasının kurucusu hakkında yeni bilgiler*. *Belleten* 65/243 (2001) 607–622; Franz Babinger, *Stambuler Buchwesen im 18. Jahrhundert*. Leipzig, 1919; Niyazi Berkes, *İlk Türk matbaası kurucusunun dinî ve fikrî kimliği*. *Belleten* 26/104 (1962), 715–737; Yasemin Gencer, *İbrahim Müteferrika and the Age of the Printed Manuscript*. In: *The Islamic Manuscript Tradition. Ten Centuries of Book Arts in Indiana University Collections*. Ed. by Christiane Gruber. Bloomington, Indiana, 2010, 154–193; *The Beginnings of Printing in the Near and Middle East. Jews, Christians and Muslims*. Ed. by Klaus Kreiser. Wiesbaden, 2001; Gy[ula] Káldy-Nagy, *Beginnings of the Arabic-Letter Printing in the Muslim East*. In: *The Muslim East. Studies in Honour of Julius Germanus*. Ed. by Gy[ula] Káldy-Nagy. Budapest, 1974, 201–211; *Müteferrika ve Osmanlı matbaası*. Ed. Nedret Kurun-Burçoğlu. İstanbul, 2004; Aladár Simonffy, *İbrahim Müteferrika: Bahnbrecher des Buchdrucks in der Türkei*. Budapest, 1944; Orlin Sabev, *İbrahim Müteferrika ya da ilk Osmanlı matbaa serüveni, 1726–1746*. İstanbul, 2006; Ld. még Sabev tanulmányait is, amelyek alapvetően említett török nyelvű könyvének tartalmát ismétlik angolul.

is üzemeltettek, és amelyben ugyancsak elsőként oszmán nyelven és mozgatható arab betűkkel nyomtathattak.¹¹ E nyomda alapítására – ahogy arra már fentebb utaltunk – az Oszmán Birodalom történetének egy olyan reformkorszakában került sor, amelyet a jeles történész, Ahmed Refik Altınay (1881–1937) „tulipánkorszaknak” (*Lâle devri*) nevezett el. Altınay interpretációjának megfelelően e korszak hosszú időre az újrakezdés periódusaként – ellentétben a korábbi hanyatlástézissel –, vonult be a történetírásba, ami egyenesen vezetett volna a nyugati orientációjú török nemzetállam létrejöttéhez. Ibrahim Müteferrikát pedig ezen (szekuláris) „európaizálódási folyamat” egyik meghatározó személyiségének és motorjának tekintették.¹²

Az elmúlt évek török történetírásában azonban sokkal inkább egy ezzel ellentétes tendencia érvényesül, ami abban is megmutatkozik, hogy a szóban forgó korszakot, főként annak korábbi értelmezését gyakran meglehetősen negatív konnotációval illetik. Can Erimtan szerint például az Oszmán Birodalom a 18. század első évtizedeiben „nem volt rászorulva arra, hogy Nyugatról szerezzen inspirációkat”. Ennek értelmében ő az Európával kapcsolatos bármilyen hatás, illetve cserekapcsolat meglétét visszautasítja a korszakra vonatkozóan. Helyette – véleménye szerint – az Oszmán Birodalom ekkor kizárólagosan az iszlám világ mintái, példaképei szerint orientálódott. Így nem meglepő az Ibrahim Müteferrika szerepéről alkotott képének meglehetősen egyoldalúsága sem, akit szintén kizárólagosan muszlim tudósként jellemez.¹³

A történetíráson kívül Ibrahim Müteferrika személye a 20–21. századi török kultúra egyéb területeinek alkotóit is inspirálta: Jale Baysal *Cennetlik İbrahim efendi* (Mennybéli Ibrahim efendi) című színdarabja például 1986-ban elnyerte a Török Állami Színház, Opera és Balett Dolgozók Alapítványa (*Devlet Tiyatro*

Uő, In Search of Lost Time. How “Late” was the Introduction of Ottoman-Turkish Printing? In: *Europa und die Türker im 18. Jahrhundert*. Hrsg. von Barbara Schmidt-Haberkamp. Göttingen, 2011, 447–456; Uő, The First Ottoman Turkish Printing Enterprise. Success or Failure? In: *Ottoman Tulips, Ottoman Coffee. Leisure and Lifestyle in the Eighteenth Century*. Ed. by Dana Sajdi. New York, 2014, 63–89; Uő, Political and Mental Borders. Austrian–Ottoman Relations in the First Half of the Eighteenth Century and the First Ottoman Turkish Printing Press. In: *Kommunikation und Information im 18. Jahrhundert. Das Beispiel der Habsburgermonarchie*. Hrsg. von Johannes Frimmel–Michael Wögerbauer. Wiesbaden, 2009, 91–99.

¹¹ Nem muszlim vallási csoportok képviselői már a 15. század végétől kezdve alapíthattak nyomdákat az Oszmán Birodalomban, amelyekben a saját nyelvüket és betűiket használhatták. Erre vonatkozóan újabb összefoglalásként ld. Nil Pektaş, The Beginning of Printing in the Ottoman Capital. Book Production and Circulation in Early Modern Istanbul. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 16 (2015/2), 3–32.

¹² Altınay erre vonatkozó monográfiája első ízben az első világháború alatt, konkrétan 1915-ben jelent meg. Ahmed Refik Altınay, *Lâle devri, 1130–1143*. İstanbul, 1331/1915. Azóta számos kiadást ért meg, legutoljára 2014-ben került újból publikálásra. Ld. még: Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*. Montreal, 1964.

¹³ Can Erimtan, The Perception of Saadabad. The ‘Tulip Age’ and Ottoman–Safavid Rivalry. In: *Ottoman Tulips, Ottoman Coffee*, 43.

Opera ve Bale Çalışanları Vakfı) által kiírt pályázat első díját.¹⁴ A közelmúltból pedig itt kell utalnunk Solmaz Kámuran török író 2010-ben megjelent regényére, amely Ibrahim Müteferrika életútját mutatja be, és az olvasók körében nagy népszerűségnek örvend.¹⁵

A magyar történetírásban részben máig tartja magát az a nézet, amely Ibrahim Müteferrikát a „magyar nemzeti szabadságharcok” narratívájának megfelelően¹⁶ a magyar függetlenség harcosaként, meglehetősen Habsburg-ellenes élel mutatja be.¹⁷ Eszerint az iszlámra való áttérésének alapvető célja az lett volna, hogy ezáltal az oszmán udvarban megfelelő módon képviselhesse a „magyar szabadság” ügyét,¹⁸ ami a vallásváltás esetleg saját belső meggyőződésből vagy egyéb pragmatikus okból fakadását teljességgel kizárja.¹⁹ Továbbá tényként

¹⁴ A színdarab publikált szövegére ld. Jale Baysal, *Cennetlik İbrahim efendi (İbrahim Müteferrika oyunu)*. İstanbul, 1992.

¹⁵ Solmaz Kámuran, *Macar – Tefrika-i Müteferrika*. İstanbul, 2010. A regény magyar fordítása két évvel később látott napvilágot. Solmaz Kámuran, *Magyar – Az első török nyomda magyar megalapítójának kalandos élete*. Ford. Sipos Katalin. Budapest, 2012.

¹⁶ Ehhez ld. Gerő András, *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX–XX. századi történetéből*. Budapest, 2004, 53–78; Pálffy Géza, Örök vesztesek, avagy örök nyertesek? Felkelések a kora újkori Magyarországon és Erdélyben. In: *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Szerk. Baráth Magdolna–Molnár Antal. Budapest–Győr, 2012, 283–299.

¹⁷ Elsőként Kovács Nándor Erik volt az, aki nem e narratívától vezetve, hanem oszmán források, valamint a török nyelvű szakirodalom bevonásával sokkal differenciáltabb képet rajzolt: Kovács Nándor Erik, Mozaikok Ibrahim Müteferrika szellemi hagyatékából. In: *A segítő kéznek ez a mesterfogása. VIII. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Szerk. Dobrovits Mihály. Dunaszerdahely, 2011, 227–259.

¹⁸ Erre példaként ld. legutóbb: Tóth Ferenc, Ibrahim Müteferrika, egy oszmán diplomata a magyar függetlenség szolgálatában, az 1730-as évek végén. *Magyar Tudomány* 172 (2011/1) 42; Uő., Egy magyar vonatkozású keleti hadtudományi értekezés nyomában. Reviczky Károly Imre *Traité de la tactique* címen megjelent Ibrahim Müteferrika-fordítása. *Hadtörténelmi Közlemények* 131 (2018) 576. Tóth Ferenc argumentációját a francia követségi tolmács, Delaria 1737. június 22-i, a konstantinápolyi francia követhoz, Louis Sauveur Villeneuve márkihoz írt levelének szavaira alapozza. Ebben egy mondat kap különös hangsúlyt, amelyet Delaria szerint Ibrahim efendi mondott volna Tóth András francia ágensnek a nemirovi tanácskozás alkalmával a nagyvezír táborában: „Ön franciát csinált magából a haza szabadságáért, én pedig törököt.” Ha Tóth András és Ibrahim Müteferrika ismerték is egymást és együttműködtek a fent említett nemirovi béketárgyalások során, mégsem szabad elfelejtenünk azt a tényt, hogy ő ott, ahogy minden egyes diplomáciai missziója alkalmával is, az oszmán államot képviselte és az említett mondatot ugyanúgy mondhatta a célból is, hogy segítségével még inkább a francia fél bizalmába férközzék, és ezáltal az oszmán pozíció erősítése érdekében információkat szerezzen francia kollegáitól. Tóth Ferenc azon állítása, miszerint Tóth András és Ibrahim Müteferrika együttműködésének „szilárd alapot [...] a magyar függetlenségi mozgalmakban játszott szerepük és a közös hazaszeretet” biztosította volna, azon belül is különösen állításának első része, amely Ibrahim efendinek a magyar függetlenségi mozgalmakban való ténykedésére vonatkozik, egyelőre semmiféle konkrét forrással nem igazolható.

¹⁹ Tóth Ferenc ezzel kapcsolatban munkáiban kifejezetten hangsúlyozza, hogy Ibrahim Müteferrika „valószínűleg nem túl szilárd hitű” muszlim lett volna, aminek magyarázataként az

szerepel nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi szakirodalomban is, hogy Ibrahim Müteferrika magyar lett volna,²⁰ holott teljes bizonyossággal a kutatás mai állása szerint csak az erdélyi, azon belül is kolozsvári származását ismerjük, amit saját maga árul el a konverzióját bemutató írásában. Egyéb tevékenységeinek vizsgálatára elsősorban a Rákóczi-emigráció,²¹ illetve az oszmán–francia–magyar diplomáciatörténet kontextusában került sor.²²

Ibrahim Müteferrika személye a magyar irodalom szerzőit is – hasonlóan az említett törökországi példákhoz –, alkotásra ihlette: László-Bencsik Sándor például az 1970-es évek elején a „Nagy magyarok idegenben” című kötetében egy novellát jelentetett meg róla, amely az idős Ibrahim efendi egy fiktív napját beszéli el.²³ A közelmúltból pedig Moldova György „Ha jönne az angyal...” című regényét említhetjük meg, amelyben Ibrahim Müteferrikát is a szereplők között találjuk.²⁴

Az említett török és magyar történeti munkák, legyen szó Ibrahim Müteferrika nyomdászai, diplomáciai vagy más tevékenységéről, hosszú ideig egymással párhuzamosan, többnyire egymás eredményeinek az ismerete nélkül születtek. Csak kevés esetben figyelhető meg – még a közelmúltban is –, a vizsgálati eredmények kölcsönös recepciója.²⁵ Ez alól kezdettől fogva kivételt jelentettek Karácson Imrénének az Oszmán Birodalom fennállásának utolsó éveiben végzett isztambuli kutatásainak eredményei, amelyeket 1910-ben publikált.²⁶ Ő ezen kutatásai során lelt rá Ibrahim Müteferrika egyetlen önéletrajzi elemeket tartalmazó kéziratára, amelyben többek között konverzióját és az ahhoz vezető utat

---

ő francia diplomatak által esetleges „leítatását” és az annak következtében bizonyos információk átadásának lehetőségét adja meg, csak hogy bármiféle erre vonatkozó konkrét forrás megnevezése nélkül. Ld. Tóth, *Egy magyar vonatkozású keleti hadtudományi értekezés*, 576. Azonban a rendelkezésre álló oszmán források, valamint Ibrahim Müteferrika ismert kéziratossá és nyomtatásban megjelent munkái teljesen más képet mutatnak muszlim hitére vonatkozóan.

²⁰ Ld. többek között a Budapesti Nemzetközi Könyvvásáron 2014. április 24–25. között látható kiállítás címét: „Ibrahim Müteferrika, a török könyvnyomtatás magyar úttörője.” http://mta.hu/i_osztaly_hirei/ibrahim-muteferrika-a-torok-konyvnyomtatasi-magyar-uttoroje-134054?style=normal (2017. január 12.); Hopp Lajos, Ibrahim Müteferrika (1674/75?–1746), a török könyvnyomtatás úttörője. *Helikon. Irodalomtudományi Szemle* 20 (1974) 549–550.

²¹ E témához bővebben ld. Zygmunt Abrahamowitz–Hopp Lajos, Rákóczi és a török könyvnyomtatás kezdetei. In: *Rákóczi-tanulmányok*, 583–593; II. *Rákóczi Ferenc élete és törökországi emigrációja*. Szerk. F. Tóth Tibor. Budapest, 2005.

²² Tóth, *Egy magyar vonatkozású keleti hadtudományi értekezés*; Uő, Ibrahim Müteferrika; Uő, Ibrahim Müteferrika, un diplomate ottoman. *Revue d'histoire diplomatique* 126 (2012/3) 283–295.

²³ László-Bencsik Sándor, *Nagy magyarok idegenben*. Budapest, 1971, 16–23.

²⁴ Moldova György, *Ha jönne az angyal...* Budapest, 2011.

²⁵ A török nyelvű szakirodalom ismerete szempontjából kivételt jelentenek Kovács Nándor Erik és a jelen tanulmány szerzőjének munkái.

²⁶ Doktor Karácson, Ibrahim Müteferrika. *Tárh-i Oszmán Endzsümeni Medzsmúszí* 1 (1326/1328 [1910]/3), 178–185.

mutatja be. A *Riszále-i iszlámije (Risale-i islâmiye)* címen ismert kézirat felfedezése és az erre vonatkozó tanulmány irányította elsőként Ibrahim efendire a figyelmet, és indította el a személyével, tevékenységeivel és munkásságával kapcsolatos, azóta folyó kutatásokat.²⁷

Ezek az elmúlt években vettek igazán új irányt, ami a „tulipánkorszak” módosult megítélésével áll összefüggésben. Ennek értelmében e korszak a korai felvilágosodás időszakát fémjelzi az Oszmán Birodalomban, amelyben – hasonlóan Európa egyéb területeihez, ahol a felvilágosodás szekuláris francia verziója mellett annak pietista, protestáns, valamint katolikus formái is kialakultak –, a vallási aspektus meghatározó szerepet játszott.²⁸ Ezen új kutatások ellentmondanak azon korábbi, hosszú ideig domináns véleményeknek, amelyek szerint az Oszmán Birodalom csupán III. Szelim szultán reformjai után, az 1790-es évektől kezdve tekinthető a felvilágosodás részének.²⁹ Sőt, voltak olyanok is, akik véleménye szerint az oszmánok, vallásuk és államformájuk miatt, egyenesen veszélyt jelentettek volna a felvilágosodás eszméinek terjedése szempontjából.³⁰ Míg a korai felvilágosodás oszmán verziójára vonatkozó kutatások kezdetben kizárólag görög tudósok szerepét vizsgálták e tekintetben az oszmán udvarban, illetve annak kontextusában, akik nemcsak oszmán-törökül, hanem arabul és perzsául is jól tudtak, mostanra Ibrahim Müteferrikát is e folyamat meghatározó személyiségei között tartják számon.³¹ Magam a fent említett kutatási projektben ezen a vonalon továbbhaladva vizsgálom Ibrahim efendi korabeli szerepét és erre vonatkozó európai kapcsolatrendszerét. Ennek alapját az a tudás és ismeretanyag jelentette, amelyet Ibrahimunk Erdélyből hozott

²⁷ Emlékeztörténeti szempontból fontos megjegyeznünk, hogy Karácson tanulmánya pontosan kétszáz évvel az általa fellelt kézirat vélt keletkezésének éve (1710) után jelent meg.

²⁸ B. Harun Küçük, *Zwischen islamischer intellektueller Erneuerung und Verwestlichung. Kosmopolitische Gelehrtensamkeit im Istanbul des frühen 18. Jahrhunderts.* In: *Wahrnehmung des Islam zwischen Reformation und Aufklärung.* Hrsg. von Dietrich Klein–Birte Platow. München, 2008, 139–169; Vefa Erginbaş, *Enlightenment in the Ottoman Context. Ibrahim Müteferrika and His Intellectual Landscape.* In: *Historical Aspects of Printing and Publishing in Languages of the Middle East.* Ed. by Geoffrey Roper. Leiden, 2014, 53–100.

²⁹ Ennek helyességét Virginia Aksan már 1986-ban megkérdőjelezte. Virginia Aksan, *Ottoman Sources of Information on Europe in the Eighteenth Century.* *Archivum Ottomanicum* XI (1986) 5–15. Az említett domináns véleményre például: H. A. R. Gibb–R. Bowen, *Islamic Society and the West. A Study of the Impact of Western Civilisation on Moslem Culture in the Near East.* I–II. London, 1950–1957.

³⁰ E vélemény kritikájához ld. Roger Owen, *The Middle East in the 18th Century. An ‘Islamic’ Society in Decline? A Critique of Gibb and Bowen’s Islamic Society and the West.* *British Society for Middle Eastern Studies. Bulletin* 3 (1976/2) 110–117; Jane Hathaway, *Rewriting Eighteenth-Century Ottoman History.* *Mediterranean Historical Review* 19 (2004/1) 29–53.

³¹ Molly Greene, *The Edinburgh History of the Greeks, 1453 to 1768. The Ottoman Empire.* Edinburgh, 2015; B. Harun Küçük, *Natural Philosophy and Politics in the Eighteenth Century. Esad of Ioannina and Greek Aristotelism at the Ottoman Court.* *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies* 41 (2013) 125–158.

magával. Ezért szentelek e tanulmányban első lépésként azon információknak különös figyelmet, amelyeket Ibrahim efendi az egyetlen önéletrajzi elemeket tartalmazó kéziratában rendelkezésünkre bocsátott, és amelyek számos kapcsolódási pontot mutatnak a fent említett, párbeszéd formájában megalkotott 1718. évi traktátus elemeivel.

Ibrahim efendiről és hitéről

A személye körüli titokzatosság a mai napig foglalkoztatja a kutatókat, és ezzel kapcsolatban nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét sem, hogy esetleg ő maga gondoskodott tudatosan arról (és ha így van, akkor valószínűleg jó oka lehetett rá), hogy az oszmán fővárosba való érkezése és vallásváltása előtti identitása a 18. század első felében ne kerüljön a kortársak érdeklődésének középpontjába. Emellett szól az a tény is, hogy a mára ismert számos 16–18. századi renegát általában minden további nélkül elárulta eredeti nevét, főként ha „földieikkel” kerültek kapcsolatba,³² ami Ibrahim Mütefferika esetében már csak a II. Rákóczi Ferencel és az oszmán birodalombeli Rákóczi-emigráció egyéb tagjaival való intenzív kapcsolat révén is adott volt. De különösen így volt ez diplomáciai tárgyalások alkalmával, illetve ha valamelyik európai hatalomnak szolgáltatnak fizetség és/vagy rendszeres ajándékok fejében információkat.³³ Ibrahim Mütefferika esetében ismert például a francia és svéd diplomatákhoz,³⁴ illetve a Rákóczi-emigráció franciaországbeli tagjaihoz fűződő közeli, gyakran baráti viszonya,³⁵ ahogy a Habsburgok konstantinápolyi követeinek rendszeresen szolgáltatott információi is.³⁶ Mégis, az ezekre vonatkozó eddig előkerült

---

³² Erre a renegátokról szóló mostanra megnövekedett szakirodalomból legújabban ld. Tobias P. Graf, *The Sultan's Renegades. Christian–European Converts to Islam and the Making of the Ottoman Elite, 1575–1610*. Oxford, 2017.

³³ Ld. például Murád és Mahmud tolmács (*tercüman*) esetét: Ács Pál, Bécsi és magyar renegátok mint szultáni tolmácsok. In: *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Szerk. Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György. Budapest, 2002, 15–27.

³⁴ Edvard Carleson, *Ibrahim Mütefferika Basimevi ve bastuđı ilk eserler*. Haz. Mustafa Akbulut. Ankara, 1979, 21–52; Ulla Ehrensward, Some Notes about the Background of the Acquisition of the First Printed Turkish Books. In: *Ibrahim Mütefferika Basimevi*, 20; Zsuzsa Barbarics-Hermanik, Ibrahim Mütefferika als transkultureller Vermittler im Osmanischen Reich. In: *Frieden und Konfliktmanagement in interkulturellen Räumen. Das Osmanische Reich und die Habsburgermonarchie in der Frühen Neuzeit*. Hrsg. von Arno Strohmeier–Norbert Spannenberger. Stuttgart, 2013, 300–305.

³⁵ Vö. Tóth, Ibrahim Mütefferika; Uő, Egy magyar vonatkozású keleti hadtudományi értekezés.

³⁶ Erről tanúskodnak például a Habsburgok konstantinápolyi követének jelentései 1727-ből, így: Dirling an den Hofkriegsrat. Pera, 6. Juli 1727; 24. August 1727; 31. Dezember 1727. Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Türkei I. Karton 195, 6^v-7^v; 235^v; Karton 196, 130^r. E jelentések egyértelműen arról tanúskodnak, hogy Ibrahim Mütefferika szorosan együttműködött Dirlinggel

levéltári és kiadott források, de korabeli útleírások, naplók egyike sem említi eredeti nevét, illetve érdekes módon a szóban forgó kortársak, legalábbis írásos formában egyáltalán nem nagyon boncolgatják, sőt legtöbbször igazából fel sem teszik az erre vonatkozó kérdést. Ez nemcsak Müteferrika korabeli kultúrtörténeti jelentőségének és az oszmán adminisztrációban betöltött különböző funkciói tekintetében, hanem a fent említett egyéb 16–18. századi renegátok, illetve a gyermekadó (*devşirme*) révén az oszmán fővárosba került és ott később magas tisztségeket betöltő személyek példáinak ismeretében³⁷ is meglehetősen szokatlan. Így joggal feltételezhetjük, hogy emögött nyomdászmasterünk tudatos döntése is állhatott, azok pedig, akik valóban közelebről ismerték – gondoljunk csak a II. Rákóczi Ferencsel Rodostóban folytatott hosszas beszélgetéseire a nyomda és az ott kiadandó munkák előkészítése kapcsán is, ahol elképzelhetetlennek tűnik, hogy valamikor közelebről ne esett volna szó erdélyi származásáról is –, az erre vonatkozó információt számunkra ismeretlen okból megtartották maguknak. Arról nem is beszélve, hogy ő maga mind kéziratban fennmaradt írásaiban, mind nyomtatásban megjelent munkáiban szintén következetesen hallgat múltjának részleteiről. Ismerve a korabeli Európa politikai és tudósköreiben való nagy érdeklődést nyomdája, az ott kiadott munkák és maga a nyomdász személye iránt is, amelyet aktuális kutatási projektben szintén vizsgálok, kizártnak tarthatjuk, hogy mindez a vele közvetlen kapcsolatba került személyeket ne érdekelte volna.

Mindaz, amit életének az 1716–1718-as oszmán–Habsburg háború előtti korszakáról „biztosan” tudunk, azt saját maga árulja el egy datálatlan, névtelenül és cím nélkül papírra vetett kéziratban,³⁸ amely egyidejűleg az iszlámra való

és a Habsburg követet rendszeresen ellátta információkkal II. Rákóczi Ferencre vonatkozóan. Szolgálati fejében pedig minden jelentős muszlim vallási ünnep (*bayram*) alkalmával 30 dukát fizetségben részesült. Ezzel kapcsolatban azért azt meg kell jegyeznünk, hogy azok a szövegrészek, amelyek Ibrahim efendinek a Habsburg követtel való kooperációjáról szólnak, a jelentésben siffrózva vannak.

³⁷ Vö. Gülru Necipoğlu, *Connectivity, Mobility, and Mediterranean „Portable Archaeology”*. Pashas from the Dalmatian Hinterland as Cultural Mediators. In: *Dalmatia and the Mediterranean. Portable Archaeology and the Poetics of Influence*. Ed. by Alina Payner. Leiden–Boston, 2014, 313–381.

³⁸ Hosszú ideig e kéziratnak csak egy (65 folióból álló) példánya volt ismert, amelyet Isztambulban a Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesiben, Esad Efendi 1187 jelzet alatt őriznek. (Ennek másolata megtalálható Budapesten az Akadémiai Könyvtár Keleti Gyűjteményében a 771.478-as szám alatt.) Később további két változat került elő ugyanabból az isztambuli könyvtárból: Bağdatlı Vehbi 2022, 1757-ből és Esad Efendi 3442/1, fol. 1^v-41^r, datálatlan. Egy negyedik szintén datálatlan kézirat egy magángyűjtemény része: Türk Tasavvuf Musikisi Vakfı, Ö. Tuğrul İnançer Kütüphanesi, YK-İ, 1, fol. 1^v-64^r. Az információ erre a kézíratra vonatkozóan a következő munkából származik: M. E. Coşan, *Risâle-i İslâmiyye. Matbaacı İbrahim-i Müteferrika ve Risâle-i islâmiyye adlı eserinin metni*. İstanbul, 2012, 352–356. Kovács Nándor Erik legújabb munkájában e négy kéziratot említi. Vö. Kovács, *i. m.*, 484–485. Lejla Demiri és Serkan Ince, akik egyébként látszólag nem ismerik az 1757-ben készült, Bağdatlı Vehbi 2022 jelzetű

áttérése utáni, minden bizonnyal az oszmán fővárosban folytatott tevékenységének első ismert írásos bizonyítéka. Mondanivalónk szempontjából lényeges megemlíteni, hogy a szakirodalomban sokat emlegetett, de valójában csak ritkán ténylegesen is elemzett ezen kéziratnak³⁹ a címe (*Riszále-i iszlámije*), valamint a szerzőjére vonatkozó információk csak utólag lettek az első oldalra feljegyezve.

A kézirat keletkezésének ideje a szövegben ismertettett aktuális európai politikai-katonai események alapján határozható meg, amelyek bemutatásával a szerző minden bizonnyal a korabeli európai politikában való jártasságát, illetve azon képességét kívánta kifejezésre juttatni, amely ezen eseményeknek az Oszmán Birodalom, illetve annak politikai-katonai céljainak megfelelő kontextusban történő elemzését tette lehetővé. A papírra vetés idején hatalmon levő III. Ahmed személyének különös magasztalása arra utal, hogy a szerző munkájával valójában az uralkodó figyelmét kívánta személye iránt felkelteni.⁴⁰ Ugyanez jellemzi a kezdetben idézett, párbeszéd formájában 1718-ban íródott traktátust is, amelynek fő címzettje szintén ez a szultán volt. A két munka közötti további párhuzam abban is megmutatkozik, hogy a traktátus érvelése számos hasonlóságot mutat a *Riszále-i iszlámijével*. Ezen utóbbi kézirat datálását konkrétan XI. Kelemen pápa (1700–1721) és I. József császár (1705–1711) közti, a spanyol örökösödési háború kontextusában zajló konfliktus bemutatása teszi lehetővé a szerző által, amely az ún. Comacchio-háborúban (1708–1709) érte el tetőpontját, és végül a pápa 1709. januári kapitulációjával ért véget.⁴¹ A munka írója

---

forrást a Süleymaniye könyvtárból, még további három datálatlan kéziratot említenek İbrahim Müteferrika tárgyalt művének változataiként ugyanabból a könyvtárból: Esad Efendi 7, 64 fólió (cím: *Terceme-i İncil-i şerif*); Yahya Tevfik 4, 64 fólió (cím: *Terceme-i bazı âyât-ı İncil-i şerif*); Halet Efendi Ek 10, 60 fólió (a könyvtári katalógusban szereplő cím: *Terceme-i bazı âyât-ı l-kütübi l-mukaddese*). Ehhez ld. Lejla Demiri–Serkan Ince, İbrahim Müteferrika. In: *Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History. XII. Asia, Africa and the Americas (1700–1800)*. Ed. by David Thomas–John Chesworth. Leiden–Boston, 2018, 154–162. A címük alapján nem egyértelmű, hogy e három kézirat valóban İbrahim Müteferrika első, az Oszmán Birodalomban készült munkájának a változatai lennének. Ezt későbbi kutatásoknak kell tisztáznia.

³⁹ A szöveg részletes, beható elemzésére mindeztáig csak Niyazi Berkes és egy fél évszázaddal később Kovács Nándor Erik vállalkozott.

⁴⁰ Tijana Krstić véleménye szerint a szerző munkáját az oszmán adminisztráción belüli karrier reményében készítette. Vö. Tijana Krstić, *Contested Conversions to Islam. Narratives of Religious Change in the Early Modern Ottoman Empire*. Stanford, 2011, 118. E remény végül hat évvel a mű keletkezése után (1716) be is teljesült, amikor is İbrahimunkat az oszmán udvar *müteferrikái* (udvaroncái) közé nevezték ki.

⁴¹ E konfliktus itáliai területek feletti fennhatóság miatt robbant ki, amelyre mind a Habsburg-házi császárok, I. Lipót és I. József, mind pedig a pápa igényt tartott. Érdekes módon 1708 májusában éppen Alexandre Comte de Bonneval, a későbbi Humbaradzi Ahmed pasa, akivel İbrahim Müteferrika az 1730-as években szorosan együttműködött, volt az, aki I. József császár parancsára Comacchiót elfoglalta. A pápát, aki a spanyol örökösödési háborúban a Bourbonok oldalán állt, ezen felül arra akarták rákényszeríteni, hogy a Habsburg házból származó Károly főherceget ismerje el spanyol királynak. Ld. Matthias Schnettger, *Der Spanische Erbfolgekrieg 1701–1713/14*. München, 2014, 61–62.

ezen történéseket az elmúlt év eseményeiként tárgyalja, ami arra enged következtetni, hogy azt 1710-ben fejezte be.⁴² Ez alapján a fent említett, a szerzőre és a mű címére vonatkozó információknak az első oldalra való bejegyzésére legalább 19 évvel később került sor, mivel a sorok Ibrahim Müteferrikát ekkor már a nyomtatás tudományának művelőjeként említik,⁴³ amit ténylegesen csak 1729-től kezdődően tudott gyakorolni.

Arra vonatkozóan a mai napig nem rendelkezünk forrásokkal igazolható semmiféle információval, hogy a számunkra Ibrahim Müteferrikaként ismert, egykor Erdélyben nevelkedett, 1710 környékén 36–40 év körüli férfiú⁴⁴ milyen hosszú ideje élt már az oszmán fővárosban,⁴⁵ mikor és hol tért át az iszlámra, illetve mikor, hol és minek köszönhetően tett szert eddigre az iszlám teológiában való meglehetősen alapos jártasságra, illetve a későbbi nyomtatott könyvekben bizonyított muszlim tudományokban való beható ismeretekre. Mindez elmondható oszmán-török nyelvismeretéről is, amelyet a *Riszále-i iszlámije* szövegének tanúsága szerint 1710-re már igen magas színvonalon birtokolt.⁴⁶ Vefa Erginbaş nemrég megfogalmazott feltételezését, miszerint Ibrahim efendi „amatőr tudós” lett volna, aki mindezen ismereteit autodidakta módon sajátította el,⁴⁷ munkáinak és széleskörű tevékenységének ismeretében meglehetősen valószínűtlennek kell tartanunk.

A *Riszále-i iszlámije* sorai egy olyan tudós ember képét tárják elénk, aki 1710-ben alapos tudással bírt mind a protestáns, mind pedig a muszlim teológia, az ezekre vonatkozó apokaliptikus és eszkatologikus hagyományok, de egyben a Biblia-exegézis és a Korán értelmezése terén is. Ezáltal képes volt egy olyan

⁴² Halil Necatioğlu (Mahmud Esad Coşan), *Matbaacı İbrâhîm-i Müteferrika ve Risâle-i islamiye adlı eseri. (Tenkidli metin)*. Ankara, 1982, 33–36.

⁴³ „Devr-i Ahmed-i salısde basma sanaatını Asitenede icra eden muhtedî İbrahim efendinin *Risale-i islâmiyesidir.*”

⁴⁴ Ennyi idősebb lehetett 1710-ben, ha elfogadjuk a szakirodalomban szereplő véleményeket, amelyek születését 1670–1674 közé teszik. Az erre vonatkozó különböző vélemények összefoglalására ld. Horváth J. József, Ibrahim Müteferrika Magyarországon. *Ponticulus Hungaricus* 8 (2004/1). <http://members.iif.hu/visontay/ponticulus/rovatok/limes/muteferrika.html>.

⁴⁵ Erre vonatkozóan két fő hipotézist fogalmaztak meg, amelyek közül egyiket sem sikerült a mai napig forrásokkal igazolni. Az első szerint, aminek alapjául de Saussure sorai szolgáltak, Ibrahim Müteferrikát 1692/1693-ban az oszmánok Erdélyben ejtették volna fogságba, akik aztán rabszolgaként vitték magukkal az oszmán fővárosba, ahol áttért a muszlim hitre. Ld. Karácson, Ibrahim Müteferrika; Simonffy, *i. m.*; Bülent Özukan, *Kitâb-ı Cihânnüma*. İstanbul, 2008, 4. A másik nézet szerint Thököly híveként, vele együtt vagy pedig protestánsként a Habsburgok erdélyi uralmának kezdetével meginduló ellenreformáció (1689/1690) miatt önszántából emigrált volna az oszmán fővárosba. Ld. Berkes, *Ílk Türk matbaası*, 715–737.

⁴⁶ Nándor Erik Kovács, Eschatology as an Instrument of Ottoman Imperial Propaganda in the Early Eighteenth Century. Some Remarks on the Treatise of Ibrahim Müteferrika. In: *Şerefe. Studies in Honour of Prof. Géza Dávid on His Seventieth Birthday*. Ed. by Pál Fodor–Nándor E[rik] Kovács–Benedek Péri. Budapest, 2019, 483.

⁴⁷ Erginbaş, *Enlightenment in the Ottoman Context*, 60.

szinkretikus szöveg megfogalmazására, amelynek célja nemcsak abban rejlett, hogy muszlimként mély vallásos hitét kifejezésre juttassa, hanem ezzel egyidejűleg az oszmán uralkodó és a szunnita iszlám iránti lojalitását is. A pápáról és a Habsburgokról, valamint azok vallásáról – amelyekkel szemben véleménye szerint az oszmánok jelentik az egyedüli garanciát – szóló kritikus sorai szolgáltak alapul a szakirodalomban leginkább elfogadott azon feltételezésnek, miszerint Ibrahim Mütefferika vallásváltása előtt valamelyik protestáns felekezet híve lett volna.⁴⁸ Ezen belül is mindmáig két vélemény dominál: vagy református⁴⁹ vagy pedig unitárius lett volna eredetileg, bár a kutatók többsége az utóbbi mellett tette le a voksát.⁵⁰

Ezzel kapcsolatban Ibrahim Mütefferika a fent említett egyetlen önéletrajzi elemeket tartalmazó munkájában csupán annyit árul el, hogy diákként, teológiai

⁴⁸ Ezen felül számos egyéb hipotézis is napvilágot látott, amelyek megfogalmazói nyomdász-mesterünket az iszlámra való áttérése előtt zsidó vallásúnak (Wilhelm Heinz), szociánusnak (B. Harun Küçük), szombatosnak (Kovács András), valamint hitehagyott katolikusnak tartják, aki ráadásul szerzetes lett volna (szintén B. Harun Küçük). Ezen hipotézisek sajátja, hogy – egyébként hasonlóan az unitárius, illetve a református hitére vonatkozó véleményekhez –, igazoló források hiányában mindezülig csak a feltételezések szintjén maradtak. Az egyes véleményekhez bővebben ld. Wilhelm Heinz, *Die Kultur der Tulpenzeit des Osmanischen Reiches. Wiener Zeitschrift für Kunde des Morgenlandes* 61 (1962) 62–116; Kovács András, *Vallomás a székely szombatosok perében*. Budapest, 1983; Küçük, *Natural Philosophy and Politics*, 129.; Uő, *Zwischen islamischer intellektueller Erneuerung und Verwestlichung*.

⁴⁹ E véleményt elsőként Karácson Imre, a *Riszále-i iszlámije* kéziratának felfedezője fogalmazta meg, aki ezzel kapcsolatban Ibrahim Mütefferika egyik kortársának, a svájci származású César de Saussure-nek a fiktív levelek formájában írt naplójában foglaltakra hivatkozik. Karácson, Ibrahim Mütefferika; César de Saussure, *Törökországi levelek és útirajzok, 1730-1739*. Ford. Antal László. Budapest, 1999, 131–132. De Saussure 1729-től a konstantinápolyi angol követ, majd pedig 1733 és 1735 között Rodostóban II. Rákóczi Ferenc szolgálatában állt, ahol minden további nélkül találkozhatott is Mütefferikával. Itt kell megjegyeznünk, hogy a bolgár–török kutató Orlin Sabev, aki főként Ibrahim efendi hagyatéki leltárának (*tereke defteri*) megtalálásával tüntette ki magát, César de Saussure-t összes munkájában következetesen (és egyben természetesen tévesen) „magyar nemesúrként”, Ibrahim Mütefferika „földijeként” írja le, akivel jó kapcsolatot alakított volna ki. Ezen utóbbi megállapításra vonatkozóan sajnos nem nevez meg semmiféle forrást. Sabev, *The First Ottoman Turkish Printing Enterprise*, 102–103.

⁵⁰ Ezen, több mint fél évszázada meghatározó nézet helyességét az elmúlt években egymástól függetlenül három kutató vette górcső alá: Kovács Nándor Erik, aki többek között azt hangsúlyozza, hogy Berkes nem vette figyelembe az unitáriusok hitvallása és az iszlám közötti alapvető különbségeket. Kovács, *Mozaikok*; Uő, *Eschatology as an Instrument*. Baki Tezcan pedig arra a következtetésre jutott, hogy Berkes ezen véleményének megfogalmazásával valamely konkrét célt kívánt szolgálni, ami nem más, mint az Oszmán Birodalom szekuláris modernizációjáról szóló tézis további alátámasztása, s Ibrahim Mütefferika e folyamat előfutárának számított. Baki Tezcan, *Ibrâhîm Mütefferika ve Risâle-i İslâmiyye*. In: *Kitaplara vakfedilen bir ömre tuhfe: İsmail E. Erünsal'a armağan*. 1. *Tarih*. Derl. Hatice Aynur et al. İstanbul, 2014, 515–556. Saját vizsgálataimra ld. Zsuzsa Barbarics-Hermanik, *Osmanisch-europäische Verflechtungsgeschichte im Spiegel Ibrahim Mütefferikas Tätigkeiten und Werk*. In: *Die Türkenkriege des 18. Jahrhunderts. Wahrnehmen – Wissen – Erinnern*. Hrsg. von Wolfgang Zimmermann–Josef Wolf. Regensburg, 2018, 129–159, valamint ezen tanulmány elkövetkező sorait.

tanulmányai során intenzíven tanulmányozta az Ószövetséget, az Evangéliumokat és a Zsoltárokat.⁵¹ Továbbá közli, hogy miután megkapta az engedélyt arra, hogy ő is prédikálhasson, nagy készletet érzett magában arra vonatkozóan, hogy az Ószövetség régebbi verzióit tanulmányozza, amelyek tanulmányai idején tiltottak voltak. Ennek során olyan szövegrészeket vizsgált meg behatóbban, amelyek Mohamed érkezését utolsóként a próféták sorában jövendölnék meg. Ezek azonban tudatosan el lettek távolítva azon Szentírásokból, amelyeket a tanulmányai során megismert, amivel aztán tanárait is szembesítette. Mindezek után elhatározta, hogy ezeket a bibliai helyeket lefordítja oszmánlira.⁵²

Munkájának szinkretikus mivoltát és a Biblia-exegézisben való jártasságát mutatják így azok a bibliai idézetek, amelyeket latinul, de vokalizált arab írással szerepeltet a *Riszále-i iszlámije* szövegében. A latin nyelv látszólag tudatos használata – ahelyett, hogy a szóban forgó Biblia-idézeteknél csak azok fordítását adta volna meg –, arra utalhat, hogy a szerző ily módon nemcsak a Szentírásban való jártasságát kívánta kifejezésre juttatni, hanem egyben a latin nyelvre vonatkozó ismereteire is szeretne volna felhívni a figyelmet, akkor is, ha azok ekkor hagytak maguk után némi kívánnivalót.⁵³ Ennek elsősorban akkor van különleges jelentősége, ha elfogadjuk a Tijana Krstić által elsőként megfogalmazott tézist, miszerint a munka célja alapvetően a szerző karrierjének az előmozdítása, vagy helyesebben inkább elindítása lett volna az oszmán udvarban.⁵⁴

Ezen felül Ibrahim efendi egy széljegyzetben olyan információkat közöl az olvasóval, amelyek nagy valószínűséggel a fent említett Biblia-idézetek forrását tárják elénk. E konkrét Biblia-kiadás közelebbi vizsgálata pedig még izgalmasabbá teszi az ő eredeti vallásának meghatározása körül kialakult diskurzust. Így már ezen a ponton leszögezhetjük, hogy a szerző ezen ismereteket is tudatosan tüntette fel, és velük konkrét mondanivalója van olvasói számára.

A szóban forgó széljegyzetben összesen négy személyt nevez meg, akik közül hárman döntő érdemeket szereztek az Ó- és Újszövetség latin nyelvre fordításában: Immanuel Tremellius (1510–1580) – akinek Ibrahim Müteferrikához hasonlóan menekülnie kellett eredeti (az ő esetében zsidó) hite miatt, majd pedig ő is (saját meggyőződésből) vallást váltott – és Franciscus Junius (1545–1602) az Ószövetséget (a Tórát és a Zsoltárokat, *Tevrat ve Zebur*, ahogy Ibrahim efendi írja) fordították le héberéről, Théodore de Bèze (1519–1605) pedig az Újszövetséget ültette át (ó)görögről latin nyelvre.⁵⁵ Mindhármukban

⁵¹ Necatioğlu, *i. m.*, 55.

⁵² Necatioğlu *i. m.*, 55–56. Ehhez ld. még Krstić, *i. m.*, 203. Az azonban nem derül ki, hogy a fordításnak hol látott neki. Ha esetleg már Kolozsvárott, akkor az azt jelentené, hogy az oszmán fővárosba való érkezése előtt is tudott volna oszmán-törökül.

⁵³ Edvard Carleson, Svédország első hivatalos képviselője a Portán az 1730-as években viszont kifejezetten dicsérte Ibrahim Müteferrika latin tudását. Carleson, Ibrahim Müteferrika, 21.

⁵⁴ Krstić, *i. m.*, 118.

⁵⁵ A széljegyzetet ld. *Riszále-i iszlámije*, fol. 5^{rv}.

közös, hogy fordításuk készítésekor reformátusok voltak, és a kálvini reformáció meghatározó képviselőiként egymással is szoros kapcsolatban álltak. Ezen felül említett fordításaik külön-külön, de együtt is teljes Bibliaként a 16. század utolsó harmadától kezdve számos kiadást értek meg, amelyek a 17–18. századi Európában széles körben ismertek és használatosak voltak.⁵⁶ Így joggal merülhet fel a kérdés, ha már a szerző ezen fordításokat és azok készítőit kívánta munkájában megnevezni, akkor miért nem az ő tollukból származó valamelyik másik teljes Biblia-kiadást,⁵⁷ vagy külön-külön az Ó- és az Újszövetség egy-egy kiadását használta fel értekezése írása során a sok közül? Annak a lehetőségét, hogy Ibrahim Mütefferika számára csak az általa megnevezett edíció lett volna kéznél, és a korabeli Isztambulban egyéb kiadásokhoz nem jutott volna hozzá, elég nagy valószínűséggel kizárhatjuk.⁵⁸ Felmerül továbbá a kérdés, hogy Baszmadzsi Ibrahim efendi 1747-ben készített hagyatéki leltárában szereplő teljes Biblia-kiadás – *Tevrat ma İncil*⁵⁹ – megegyezik-e a 37 évvel korábban (1710) széljegyzetben megadott és nagy valószínűség szerint felhasznált példánnyal. Ha így is volt, mondanivalónk szempontjából nem lényegtelen az sem, hogy vajon Ibrahimunk még Erdélyből vitte-e magával azt – ebben az esetben saját Bibliájaként – az oszmán fővárosba,⁶⁰ vagy pedig később tett rá szert.⁶¹

⁵⁶ Erről bővebben ld. Kenneth Austin, »Epitome of the Old Testament, Mirror of God's Grace, and Complete Anatomy of a Man«. Immanuel Tremellius and the Psalms. In: *Shaping the Bible in the Reformation. Books, Scholars and their Readers in the Sixteenth Century*. Ed. by Bruce Gordon–Matthew McLean. Leiden–Boston, 2002, 220–234.

⁵⁷ Andreas Wechel és örökösei 1596-os hanauai edíciója (*Testamenti Veteris Biblia sacra [...] Latini recéns ex Hebraeo facti ab Immanuele Tremellio et Francisco Junio [...] Novi Testamenti libros á Theodoro Beza ex Graeco in Latinum versos, ac recéns ab eodem recognitos*. Hanoviae, 1596 – valójában Genfben nyomtatták ki) erre például kiválóan alkalmas lett volna, és ha Ibrahim efendi tényleg református volt, akkor ismerhette is e kiadást, mivel az rendelkezésre állt a kolozsvári Református Kollégium könyvtárában, ahol diákként biztosan megfordult. A könyvtárba kerüléséről ld. Sipos Gábor, *A kolozsvári Református Kollégium Könyvtára a XVII. században*. Szeged, 1991, 14, 10. jegyzet.

⁵⁸ Az oszmán hatalmi elit tagjai számára már a 16. században sem jelentett gondot Bibliát vásárolni Isztambulban, amit III. Murád szultán vejének, Dámád Ibrahim pasának az esete is mutat, aki az 1580-as évek elején egy eredetileg Velencében cirill betűkkel nyomtatott Bibliát vett egy ottani zsidó könyvkötő könyvesboltjában. Vö. Zsuzsa Barbarics-Hermanik, *European Books for the Ottoman Market*. In: *Specialist Markets in the Early Modern Book World*. Ed. by Richard Kirwan–Sophie Mullins. Leiden–Boston, 2015, 395.

⁵⁹ Vö. az Orlin Sabeve által publikált hagyatéki leltár bejegyzését: *Ibrahim Mütefferika ya da ilk Osmanlı matbaa*, 350, 19. tétel.

⁶⁰ Tordai Szeghalmi András, aki Bethlen Farkas 1678/1679-es követjárásának tagjaként utazott Konstantinápolyba, például magával vitte a Bibliáját, amelyet a követség tagjainak a Héttoronyba való bebörtönzése után a fogságban ötödszörre végigolvasott. Ehhez bővebben ld. Csorba Dávid, *A kapitáha Bibliája* (1679). *Egyháztörténeti Szemle* 17 (2016/1), 108–111.

⁶¹ Ibrahim Mütefferika hagyatéki leltára tartalmaz egyébként egy Újszövetség-fordítást (*İncil tercümesi*) is, amelyről sajnos szintén nem rendelkezünk semmilyen közelebbi információval. A bejegyzésre ld. Sabeve, *Ibrahim Mütefferika ya da ilk Osmanlı matbaa*, 349, 5. tétel.

A negyedik személy kiléte, akinek a kezdeményezésére a szóban forgó Biblia-kiadás megszületett és akitől annak előszava is származik,⁶² még bonyolultabbá teszi az Ibrahim efendi eredeti hitére vonatkozó megállapítások megfogalmazását. André Rivet (Andreas Rivetus, 1572–1651) esetében ugyanis a 17. század egyik legmeghatározóbb református teológusával van dolgunk. A francia huggonai tudós Rivet 1620-tól a leideni egyetem teológiai fakultásának professzora volt,⁶³ és nagy tiszteletnek örvendett a korabeli erdélyi reformátusok körében is. Befolyását többek között az is mutatja, hogy jelentős munkái a 17. század második felében megtalálhatók voltak nemcsak a kolozsvári Református Kollégium könyvtárában, hanem számos erdélyi magánkönyvtár gyűjteményében is.⁶⁴ Erdéllyel való szoros kapcsolatát jelzi az is, hogy egy, az Ibrahim efendi által megnevezett Biblia-kiadás évében (1639) megjelent másik munkáját⁶⁵ éppen I. Rákóczi György (1630–1648) erdélyi fejedelemnek ajánlotta.

Rivet Európa-szerte az ószövetségi exegézis szakértőjeként, de főként ortodox kálvinista felfogása révén, valamint a reformátusok és a reformátusság rendíthetetlen védelmezőjeként vált ismertté.⁶⁶ Ezek alapján nehezen elképzelhető, hogy egy meggyőződéses unitárius – aminek a kutatók többsége tartja Ibrahim Müteferrikát –, aki ráadásul e felekezet lelkészének készült volna, éppen André Rivet és az általa szerkesztett, valamint az ő előszavával publikált Biblia-kiadást használta volna munkája elkészítésekor. De ha így is lett volna, nem valószínű, hogy külön széljegyzetben hívta volna fel rá a figyelmet. Ezzel kapcsolatban nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tényt sem, hogy a *Riszále-i iszlámije* szerzőjének gyermek- és ifjúkora idején meglehetősen feszült volt a viszony az

⁶² *Biblia Sacra, Sive Testamentvm Vetus*, Ab. Im. Tremellio et Fr. Ivnio ex Hebraeo Latinè redditum. *Et Testamentvm Novvum*, à Theod. Beza è Graeco in Latinum versum. Amsterodami, 1639. Bayerische Staatsbibliothek, München, Sign. B. lat. 376.

⁶³ 1632-től ezen felül az Egyesült Tartományok helytartójának, Orániai Vilmos fiának nevelőjévé nevezték ki. Életútjára bővebben ld. Willem J. van Asselt, Andreas Rivetus (1572–1651). International Theologian and Diplomat. In: *The Theology of the French Reformed Churches. From Henry IV to the Revocation of the Edict of Nantes*. Ed. by Martin I. Klauber. Grand Rapids, 2014, 251–275.

⁶⁴ A katalógus szerint három ószövetségi kommentárját, valamint egy teológiai értekezését őrizte a könyvtár. Sipos, *i. m.*, 84. A magánkönyvtárakból származó példára, amelyek anyaga adományozásoknak köszönhetően idővel bekerült a kollégiuméba: Sipos, *i. m.*, 23. De nem hiányzott a könyvtárból a kor híres, először 1625-ben publikált, *Synopsis purioris theologiae* című dogmatikai tankönyve sem, amelynek André Rivet volt (Polyander, Walaeus és Thysius mellett) a társszerzője: Uo.

⁶⁵ *Serenissimo, Celsissimo, et Potentissimo Principi ac Domino, D. Georgio Rakoci, Transsylvaniae, & partium Vngariae Principi Comiti Siculorum, & c.* In: Andreae Riveti, *Apologia pro Sanctissima virgine Maria Matre Domini [...]*. Lugduni Batavorum, 1639, 2^r–5^v (a dedikáció szövege).

⁶⁶ Van Asselt, *i. m.*, 252–254.

unitáriusok és a reformátusok között Erdélyben, ami különösen igaz volt szülő-városára, Kolozsvárra már a 17. század negyvenes éveitől kezdődően.⁶⁷

Mindezek alapján nagyon úgy tűnhet, mintha közelebb jutottunk volna a rejtély megoldásához, és egyenesen Ibrahim Mütefferika lett volna az, aki kezünkbe adta volna a lapszéli jegyzetben közölt információk segítségével a megoldás kulcsát. Ennek értelmében Ibrahim efendi eredeti vallását tekintve református lett volna, ahogy André Rivet, illetve az általa szerkesztett 1639. évi Biblia-kiadás ó- és újszövetségi részének fordítói is. Ha így van, akkor valószínűleg az sem véletlen, hogy a pápasággal kapcsolatban megfogalmazott kritikája számos hasonlóságot mutat André Rivet erre vonatkozó apologetikus írásaival, aki mindvégig fáradhatatlan védelmezője volt a kálvini tanoknak a katolikus egyház támadásaival szemben. Még az is elképzelhető, hogy egyenesen Rivet-nek a Bibliához írt előszava inspirálta erre.⁶⁸

⁶⁷ Ez elsősorban az erdélyi református fejedelmek valláspolitikájának a következménye volt, akik főként I. Rákóczi Györgytől kezdődően minden téren igyekeztek háttérbe szorítani az unitáriusokat. E folyamat egyik lényeges állomása volt például az 1641. évi unitárius–református hitvita Kolozsvárott, valamint a fejedelem által elrendelt teológiai munkák publikálása, amelyek fő célja az unitárius hitelveknek cáfolata volt. Ezen valláspolitikai törekvések végrehajtásának egyik fő letéteményese pedig nem más volt, mint André Rivet tanítványa, a református teológus és tudós Johann Bisterfeld (1605–1655), aki még Bethlen Gábor fejedelem (1613–1629) meghívására érkezett Erdélybe. Bisterfeld, aki az említett kolozsvári hitvitát vezette, Erdélyből is szoros kapcsolatot ápolt Rivet-vel, aki a nevezetnek egyetemi tanulmányainak befejezése után is egyik legfőbb patronusa volt. Rivet támogatásának volt köszönhető például, hogy Bisterfeld legjelentősebb teológiai értekezése, amely az unitáriusok ellen íródott, *De uno Deo* címmel 1639-ben Leidenben jelent meg. Érdekes egybeesésnek tekinthetjük, hogy az Ibrahim Mütefferika által a széljegyzetben idézett Biblia ugyanabban az évben (1639) hagyta el a sajtót. Az 1641. évi unitárius–református hitvitához, valamint Bisterfeld és Rivet kapcsolatához és levelezéséhez bővebben ld. Viskolcz Noémi, Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) bibliográfiája – A Bisterfeld könyvtár. Budapest–Szeged, 2003. Szentpéteri Márton–Viskolcz Noémi, Egy református–unitárius hitvita Erdélyben 1641-ben. In: *„Tenger az igaz hitrül való egyenlenségek vitatásának eláradott özöne...” Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról.* Szerk. Heltai János–Tasi Réka. Miskolc, 2005, 97–105.

⁶⁸ Itt kell utalnunk a *Riszále-i iszlámije* keletkezési idejének és az azt megelőző négy évtized történéseinek, valamint André Rivet sorsának párhuzamaira: 160.000 körülre tehető azoknak a hugenottáknak a száma, akiknek az 1670 és 1720 közötti időszakban a katolikus egyház üldözései miatt el kellett hagyniuk Franciaországot. A franciaországi reformátusok megpróbáltatásainak időszaka azonban már a 16. század derekán megkezdődött, és André Rivet az egyik ilyen üldözései hullám során menekült Németalföldre. Vö. van Asselt, *i. m.*, 251–252. Ibrahim efendi talán párhuzamot vont a hugenották sorsa – főként a nantes-i ediktum 1685. október 17-i visszavonása után kialakult helyzet, amikor is XIV. Lajos és tanácsadói a francia református (hugenotta) egyház és hívei ellen irányuló intézkedésekkel azt kívánták bizonyítani Európának, hogy a „francia uralkodó a katolikus ügy legszilárdabb bástyája a kontinensen” – és az erdélyi protestáns felekezetek aktuális helyzete között is, ami a Habsburgok ottani hatalomátvétele (1690) és az ellenreformáció bevezetése nyomán alakult ki. Vö. A nantes-i ediktum visszavonása (1690. október 17.). Ford. Sahin-Tóth Péter. In: *Kora újkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény.* Szerk. Poór János. Budapest, 2000, 230–232.

Van azonban egy momentum, amelyet nem hagyhatunk figyelmen kívül. Ez pedig nem más, mint az André Rivet nevét említő szövegrész hangvétele, valamint az a tény, hogy a *Riszále-i iszlámije* szerzője őt „pápanak” nevezi, anélkül, hogy erre további magyarázatot adna. Így csak feltételezhetjük, hogy ezzel esetleg a „hugenotta pápa” (*le pape des huguenots*) címet ruházza át humorosan a késő 16., illetve 17. századi Európában ezzel a címmel illetett hugenotta nemes, teológus, politikus és diplomata Philippe Duplessis-Mornayról (1549–1623)⁶⁹ „Andraliș Rivetuș”-ra.⁷⁰ Duplessis-Mornay – akinek a hugenotta párt vezetőjeként, propagandistájaként és Navarrai Henrik tanácsadójaként (az 1572–1598 közti időszakban) nagy szerepe volt az 1598. április 3-án kibocsátott nantes-i ediktum létrejöttében, amely véget vetett a több mint harminc évig tartó francia vallás- és polgárháborúnak és a franciaországi reformátusok számára politikai jogokat és bizonyos mértékű vallásszabadságot biztosított –, a református ügy harcos védelmezése révén kapta a fent említett megjelölést.⁷¹ Ez egyben annak a nagy tekintélynek a kifejezése is volt, amelyet hitsorsosai előtt vallásos meggyőződésével és tudományosságával nyert el. A katolikus polemikus irodalom csak később vette át e megjelölést és látta el egy másik, alapvetően negatív konnotációval. Duplessis-Mornay széleskörű tevékenysége és szerepe a francia reformátusok ügyének képviselőjeként⁷² a 17. századi Erdélyben is ismert volt, a kolozsvári Református Kollégium könyvtárában két példányban megvolt például egy pápaságtörténeti munkája is.⁷³ Mivel e funkciót Erdély vonatkozásában egykoron – ahogy fentebb láttuk – André Rivet töltötte be saját maga és tanítványa Johann Bisterfeld segítségével, így elképzelhető, hogy ez a tény inspirálta a szerzőt a fent említett „titulus” átruházására. Rivet és Duplessis-Mornay nemcsak, hogy leveleztek, de személyesen is ismerték egymást a spanyol Habsburgok elleni harc legjelentősebb vezetőjének, Orániai Vilmosnak németalföldi udvarából, ahol Rivet – ahogy fentebb már említettük –, a későbbi II. Orániai Vilmos nevelőjeként tevékenykedett.⁷⁴ Ezzel kapcsolatban utalnunk kell arra a tényre is, hogy André Rivet tollából szintén származik egy királytűkőr, amely Ibrahim Müteferrika 1718. évi traktátusához hasonlóan ugyancsak párbeszéd

⁶⁹ Erre ld. bővebben: Didier Poton de Xaintrailles, *Duplessis-Mornay: Le „pape des huguenots”, 1549–1623*. Paris, 2006.

⁷⁰ A *Riszále-i iszlámije* szerzője ezen formában adta meg André Rivet nevét. Ld. *Riszále-i iszlámije*, fol. 5^v.

⁷¹ Ezen harc meghatározó eszközét tették ki az általa készített polemikus nyomtatványok, amelyeket a németalföldi református ortodoxia képviselői, így André Rivet is, előszeretettel alkalmaztak. Erről részletesebben ld. Avery Cardinal Dulles, *A History of Apologetics*. San Francisco, 1999, 157.

⁷² Bővebben ld. Hugues Daussy Duplessis-Mornay pályáról írt monográfiáját: *Les huguenots et le roi. Le combat politique de Philippe Duplessis-Mornay (1572–1600)*. Genève, 2002.

⁷³ Vö. Sipos, *i. m.*, 64. Szóban forgó pápaságtörténetéhez ld. Philippus Mornayus, *Mysterium iniquitatis sev, Historia Papatvs [...]. Salmurii*, 1611.

⁷⁴ Van Asselt, *i. m.*

formájában íródott. Így joggal merülhet fel a kérdés, hogy Ibrahim efendi esetleg ismerte-e André Rivet ezen, 1642-ben Leidenben megjelent munkáját is.⁷⁵ Ha igen, akkor minden bizonnyal inspirációul szolgálhatott számára, ahogy a polemikus írásai is, amelyek Rivet-t a protestáns apologetikus propaganda legkiválóbb művelői közé emelték.⁷⁶

A Biblia tekintetében azonban fontos még néhány egyéb szempontot figyelembe vennünk, amelyek – a Szentháromság-dogma tagadásának hangsúlyozása mellett Ibrahim efendi részéről –, arra utalnak, hogy a fent említett összefüggések ellenére sem lehetünk biztosak a szerző református mivoltának kérdésében, és így továbbra sem zárhatjuk ki teljes mértékben azt a lehetőséget, hogy esetleg az iszlámra történő áttérése előtt mégiscsak unitárius lett volna, ahogy azt Niyazi Berkes elsőként feltételezte. De melyek azok a szempontok, amelyeket e tekintetben figyelembe kell vennünk?

Elsőként arra a tényre kell utalnunk, hogy Ibrahim Müteferrika korában nem állt rendelkezésre (és a mai napig nem is készült) önálló unitárius Bibliafordítás, amelyre támaszkodhatott volna,⁷⁷ holott az erdélyi unitárius elit tagjai ugyanúgy nem voltak elégedettek az elérhető Biblia-fordításokkal,⁷⁸ ahogy Ibrahim efendi is tematizálja a *Riszále-i iszlámije* soraiban az ó- és újszövetségi fordítások problematikáját. Azt persze nem szabad elfelejtenünk, hogy számára ez elsősorban az iszlám prófétájának eljövételét megjövendölő passzusok, valamint a muszlim Biblia-kritikában a Biblia szövegének tudatos elferdítésének tézise szempontjából van meghatározó jelentősége. Így unitárius Biblia-fordítás hiányában minden további nélkül elképzelhető, hogy Ibrahim efendi egykor unitáriusként református fordítók tollából származó latin fordításokat használt, ahogy ez például Enyedi György erdélyi unitárius püspök (1555–1597)⁷⁹ prédikációgyűjteményében is megfigyelhető, aki bizonyítottan ismerte és használta

⁷⁵ André Rivetus, *Instruction du Prince Chrestien*. Leiden, 1642. Vö. Jasper van der Steen, *Memory Wars in the Low Countries, 1566–1700*. Leiden–Boston, 2015, 191.

⁷⁶ David P. Henreckson, *The Immortal Commonwealth. Covenant, Community, and Political Resistance in Early Reformed Thought*. Cambridge 2019, 78–79.

⁷⁷ Ezúton szeretném megköszönni Lovas Borbálának, hogy a 2017. június végi St. Andrews-i konferencia szünetében folytatott beszélgetésünk során erre felhívta a figyelmemet.

⁷⁸ Dávid Ferenc pontosan ezen okból látott neki egy szövegkritikán alapuló latin és magyar nyelvű Biblia-kiadás előkészítésének az 1570-es években, ami azonban jelenlegi tudásunk szerint végül mégsem valósult meg. Ehhez bővebben ld. Erdő János, Dávid Ferenc biblicizmusa. *Keresztény Magvető* 2–3 (1979), 129–130.

⁷⁹ Az ő nevéhez fűződik azon munka elkészítése, amely az erdélyi antitrinitarizmusra Európa-szerte ráirányította a figyelmet. Az „*Explicationes locorum [...]*” című munkájában a Szentháromság bizonyosságára előszámlált hagyományos bibliai helyeket vizsgálta és cáfolta ezen trinitárius értelmezéseket. Ha Ibrahim Müteferrika maga unitárius volt, akkor kérdéses, hogy ismerte-e e munka 1670-es németalföldi, konkrétan groningeni kiadását, amelynek jelentőségét mutatja, hogy az megvolt mind Newton, mind pedig Locke könyvtárában is. Türi Tamás, *Prédikáció, egzegézis és protestáns hagyomány: Unitárius Apokalipszis-kommentárok Erdélyben (16.-18. század)*. PhD-értekezés. Szeged, 2017, 27.

az Ibrahim Müteferrika által említett Tremellius–Junius-féle Ószövetség-, illetve a Beza-féle Újszövetség fordításokat.⁸⁰ Egyedül André Rivet prominens szerepeltetése nem illik igazán e képbe a fentebb már említett okokból kifolyólag. Ezen felül fontos utalnunk az erdélyi unitárius prédikátorok azon bevett gyakorlatára is, miszerint idegen nyelvű szentírásból fordítottak mind a szóban elhangzott, mind pedig az írásban fennmaradt prédikációikban, valamint Biblia-magyarázataikban is. A bibliai idézeteket gyakran latinul szúrták be a szövegekbe, majd pedig egyből le is fordították őket ebben az esetben magyarra,⁸¹ ami megfelel az Ibrahim Müteferrika által a *Riszále-i iszlámijében* alkalmazott módszernek, ugyanis a latin Biblia-idézeteket ő is kapásból lefordította a megcélzott „hallgatóságának” és munkája nyelvének megfelelően oszmán-törökre. E tekintetben megállapíthatjuk, hogy Ibrahim efendi egykoron, Kolozsvárott teológiát hallgató, és lelkésznek/prédikátornak készülő diákként minden bizonynyal megismerkedett tanulmányai során e gyakorlattal, és ezt ötvözte a muszlim próféciahagyomány (*tebsirat*) eszközeivel mondanivalójának kifejezésre juttatására.⁸² Azt sem szabad azonban figyelmen hagynunk, hogy a fent leírt gyakorlat a korban más keresztény, és azon belül is protestáns felekezeteknél sem volt szokatlannak mondható.

A következő lényeges szempont az a tény, hogy az apokaliptikus jóslatok és az Apokalipszis magyarázata – amelyek döntő szerepet játszanak Ibrahim efendi 1710-ben keletkezett, önéletrajzi elemeket is magában rejtő kéziratában –, végigkíséri az erdélyi unitáriusok történetét, amelyet a 16–18. században Erdélyben keletkezett, a Jelenéseket és Dániel könyvét is felölelő, prédikációk formájában íródott Apokalipszis-kommentárok mutatnak.⁸³ Ezek közül itt Ibrahim Müteferrika egyik kortársának, a vele csaknem egy időben született (1672) és ugyancsak Kolozsváron (így szintén vele egy időben) tanult unitárius Ajtai Kovács Jakab 1716-ban íródott prédikációskötetére utalunk, amely apokaliptikus képben ábrázolja a Diploma Leopoldium utáni erdélyi Habsburg berendezkedés unitárius egyházra gyakorolt hatását és az ezzel kapcsolatos küzdelmeket. A kötet érdekessége, hogy a benne foglalt prédikációk egy része tartalmilag meglehetősen nagy hasonlóságot mutat Ibrahim efendinek a *Riszále-i iszlámijében* megfogalmazott gondolataival, például a dánieli birodalmak magyarázata, Nagy

⁸⁰ Lovas Borbála, Bibliafordítások Enyedi György prédikációiban. *Keresztény Magvető* 2–3 (2017) 436. De Enyedi György ismerte és használta kora többi ismertebb biblikus tudósának Biblia-fordításait és -kommentárjait is, köztük Luther fordítását is, illetve a bázeli református humanista, Sebastian Castello 1551-es Biblia-fordítását is, amelyet az erdélyi unitáriusok általában is használtak. Vö. Balázs Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*. Budapest, 1988, 61.

⁸¹ Ehhez bővebben ld. Lovas, *i. m.*, 449–450.

⁸² Ts. Kasnakova–H. Salzdzhiev, Zones of Ideological Conflicts between Christianity and Islam in the Balkans. *Trakia Journal of Sciences* 9, suppl. 3 (2011) 136–147.

⁸³ Ezekről bővebben ld. Túri, *i. m.*

Sándor kiemelt szerepeltetése, akit Ibrahim efendi a Koránban nem szereplő próféták között említ,⁸⁴ de a Török Birodalom tekintetében is, amely Ajtainál a világ végéig fennáll majd. Egy alapvető különbség azonban, hogy Ajtai Kovács Jakab nagyon élesen szól prédikációiban az unitárius hitet elhagyókról, de általában is a hitehagyás ellen különösen az elnyomás időszakában, ami a korabeli erdélyi unitáriusok véleményét tükrözi vissza.⁸⁵ Ha pedig Ibrahim Mütefferika unitárius volt, akkor elképzelhető, hogy ez lehet a magyarázata annak, hogy miért ügyelt arra, hogy az iszlámra való áttérése előtti identitására ne derüljön fény.

Van azonban még egy szempont, amely tovább nehezíti Ibrahim efendi konverziója előtti hitének megállapítását: Ajtai Kovács Jakab prédikátor munkája írása során oly módon járt el, ami nem volt példa nélküli a korban az erdélyi unitáriusok között. Prédikációinak hosszas, katolikusokat polemizáló részeit, ami Ibrahim Mütefferika mindkét, e tanulmányban idézett kéziratát is jellemzi, szó szerint egy református prédikátor, Szőnyi Nagy István hasonló kontextusban, az 1670-es évek Habsburg ellenreformációs politikája idején írt munkájából vette át.⁸⁶ Nem szabad továbbá figyelmen kívül hagynunk azt a tényt sem, hogy Ajtai az apokalipszis és az eszkatológia elemeit, valamint az ellenreformációt központba állító prédikációit 1716 novemberétől kezdte el írni. Pontosán akkor, amikor az unitáriusok ellen irányuló rekatolizációs folyamat, amely 1711-ben indult meg igazán, döntően agresszívvá vált. Ennek a tekintetben van jelentősége, hogy az 1690 utáni Habsburg berendezkedés és a Diploma Leopoldium az unitáriusok számára kezdetben sok tekintetben inkább enyhülést hozott a református fejedelemek alatti helyzetükhöz képest.⁸⁷ Mivel azonban a *Riszále-i iszlámije* 1710-ben, tehát egy évvel az erdélyi unitáriusok elleni döntő ellenreformációs lépések megindulása előtt íródott, e tény a fent említett egyéb szempontokkal együtt új megvilágításba helyezi és átgondolásra készíti szerzőjének unitárius hitére vonatkozó eddigi, a szakirodalomban domináns megállapításokat.⁸⁸

⁸⁴ Az Iszkender-hagyománynak egy másik munkájában is különös figyelmet szentel, ahol összekapcsolja azt az európai Nagy Sándorra vonatkozó tradíciókkal és legendákkal. Ehhez bővebben ld. Zsuzsa Barbarics-Hermanik, *The Visual in Transcultural Exchange. Emblems, Propaganda, and the Ottomans*. In: *The Art of Persuasion. Emblems and Propaganda*. Ed. by Christine McCall Probes–Sabine Mödersheim. (Glasgow Emblem Studies, 17.) Glasgow, 2014, 117–135.

⁸⁵ Minderről bővebben ld. Túri, *i. m.*, 112–118.

⁸⁶ Túri, *i. m.*, 121–126.

⁸⁷ Ez abban is megmutatkozott, hogy az 1690-es években számos unitárius tisztségviselő került be a fő kormányzervekbe. Sőt, 1697–1702 között még saját nyomdát is működtethettek. Mindehhez bővebben ld. Bálint Keserű, *Shaping Protestant Networks in Habsburg Transylvania. The Beginnings (1686–1699)*. In: *Divided Hungary in Europe. Exchanges, Networks, and Representations, 1541–1696*. Ed. by Gábor Almási et al. Newcastle, 2014, 183–202.

⁸⁸ Ugyanez elmondható a Niyazi Berkes által vélt hasonlóságra az unitárius vallás és az iszlám között, amely véleménye szerint „megkönnyítette volna” Ibrahim efendi számára az áttérést, és amire Berkes alapvetően – a Szentháromság-tagadásra vonatkozó szövegrész mellett – a tézisést építette. Az unitarizmus és az iszlám viszonyára ld. Balázs Mihály, *Közel az iszlámhoz? Újabb*

Konklúzió

Jelen tanulmány az Oszmán Birodalom 18. századi történetének egyik meghatározó, a szakirodalomban sokat emlegetett, de valójában mindmáig behatóan csak kevésbé ismert alakját, az Ibrahim Müteferrikaként elhíresült erdélyi renegátot helyezte vizsgálódása középpontjába. Neve szorosán összefonódott az Oszmán Birodalom történetének *Lâle devrinek* avagy „tulipánkorszaknak” nevezett periódusával, és a kutatástörténeti áttekintés egyértelműen rámutatott arra a tényre, hogy szerepének és széleskörű tevékenységének különböző megítélése a nevezett korszak eltérő tudománytörténeti értelmezéseivel, valamint személyének egy konkrét nemzeti narratívába való elhelyezésére való törekvéssel áll szoros összefüggésben.

Az egyoldalú „beskatulyázás” helyett a tanulmány Ibrahim efendi személyiségének és hitének komplexitását és sokkomponensű elemeinek vizsgálatát helyezte a középpontba, amelyre az általa megadott (meglehetősen) kevés információ és azoknak a származásának megfelelő „nagyobb” erdélyi kontextusba való elhelyezése – közben persze nem figyelmen kívül hagyva az oszmán birodalombeli léte és funkciói adta keretet –, adott lehetőséget.

Kiindulópontul két névtelenül, datálatlanul és cím nélkül íródott, kéziratban maradt munkája szolgált, amelyek az iszlámra való áttérése utáni, az oszmán hatalmi elit közelében vagy annak környezetében folytatott tevékenységének első ismert írásos bizonyítékai. Míg 1710-ben, a *Riszále-i iszlámije* címen ismert munka írásakor a cél a szultáni udvarba való bekerülés és valamilyen jobb pozíció elnyerése volt, addig 1718-ban sorait már a szultáni belső udvar (*birun*) egyik müteferrikájaként,⁸⁹ valamint az immár Rodostóban élő II. Rákóczi Ferenc mihmandárjaként és terdzsümánjaként⁹⁰ vetette papírra.⁹¹ Ezzel

---

kutatások a kora újkori unitarizmus és a muszlim hit viszonyáról. In: *Uő. Hitújítás és egyházalapítás között. Tanulmányok az erdélyi unitarizmus 16–17. századi történetéről*. Kolozsvár, 2016, 155–173.

⁸⁹ Az 1716. évi hadjárat kezdetén Ibrahim bin Abdullahot, aki ekkor már 42–46 éves lehetett, a magas udvar müteferrikájává (*dergâh-i âli müteferrikası*) nevezték ki 29 akce fizetéssel. E fizetést már 1716. április 25-től magáénak tudhatta, ami valószínűleg udvari zsoldos szpáhi pozíciójához tartozott. A Habsburgok ellen indított hadjáratral és a kinevezéssel ez az összeg látszólag nem változott. Vö. Sarıcaoğlu–Yılmaz, *i. m.*, 45. Tóth Ferenc (Ibrahim Müteferrika, 40) szerint Ibrahim efendi 1715-től töltött be müteferrika tisztséget, ám ez oszmán forrásokkal nem igazolható.

⁹⁰ Ezen pozícióba az oszmán udvar 1717. október 24-én, két héttel Rákóczi Franciaországból való megérkezése után nevezte ki. Oszmán hivatalnokként e funkciót egészen annak 1735. évi haláláig töltötte be, ami Erdély választott fejedelmével (ez magyarázza a mihmandár pozíciót) kapcsolatos mindennemű ügyek koordinációját és az ezeket érintő iratok fordítását ölelte fel. Erről tanúskodnak a Fikret Sarıcaoğlu és Coşkun Yılmaz kutatócsoportja által az isztambuli levéltárakban fellelt oszmán források: Sarıcaoğlu–Yılmaz, *i. m.*, 45. A mihmindár/mihmandár jelentésére ld. Ahmed Saleh, Mihmindár. In: *The Encyclopaedia of Islam*. VII. Leiden–New York, 1993, 2.

⁹¹ A Szófiában fellelt oszmán dokumentumok alapján tudjuk, hogy időközben, 1716. október 17. és november 15. között mihmandárként és oszmán komisszáriusként Belgrádba küldték II.

magyarázható, hogy ebben, a párbeszéd formájában megalkotott traktátusban már sokkal bátrabban fogalmaz az Oszmán Birodalom belső problémáit, itt is főként az oszmán hadsereg állapotát illetően, amelyek orvoslására és általában a kormányzás módszereire vonatkozóan a királytűkrök műfajának megfelelően konkrét javaslatokat is tesz. A tanulmány rávilágít arra a tényre is, hogy a 17. század egyik legismertebb hasonló, ugyancsak dialógus formájában írt királytűkre azon személyek egyikétől származik, akiket a *Riszále-i iszlámije* egyik széljegyzetében megnevezett.

De vajon miért hagyta névtelenül ezen, 1718-ban, a pozsareváci béketárgyalások idején megalkotott traktátusát is? Az oszmán udvarban ekkor betöltött, fent említett pozíciói ellenére úgy tűnik: még nem tudta teljesen felmérni, hogy műve a fennálló viszonyok kritikájával és az ezek orvoslására megfogalmazott, meglehetősen konkrét és akkoriban merésznek mondható javaslataival, milyen fogadtatásra lel majd a szultánnál és az oszmán hatalmi elit más tagjainál, akkor is, ha a nagyvezír szorgalmazta volna azok magvalósulását, ahogy azt Schaendlinger feltételezte.

Ezzel kapcsolatban fontos megemlítenünk, hogy dialógusuk végén az európai és az oszmán katonatiszt egyetért a szükséges lépések tekintetében: Ez pedig nem más, mint az európai hadászati technikák és vívmányok muszlimok általi adaptálása az Oszmán Birodalomban, akik aztán hitük erejével, valamint az iszlám törvényei és tradíciói iránti engedelmességükkel kivívják majd a végső győzelmet. Az iszlám és ezáltal az Oszmán Birodalom végső győzelmének gondolatát mint fő célt ugyanúgy megtaláljuk a *Riszále-i iszlámije* sorai között, ahogy később Ibrahim efendi memorandumának (*layiha*) argumentációjában is,⁹² amellyel 9 évvel a párbeszéd formájában írt traktátus és 17 évvel az önéletrajzi elemeket tartalmazó kézírata után a szultánt, valamint az oszmán hatalmi elit konzervatív tagjait kísérelte meg meggyőzni a nyomdaalapítás szükségességéről. Az 1727-ben uralkodó hatalmi viszonyok és pozíciójának megerősödése és manifesztálódása ekkor látszólag már lehetővé tette, hogy petíciójához a konverziója után viselt nevét adja. Tette mindezt hithű muszlimként és az Oszmán-dinasztia iránt lojális és a birodalom javának előmozdításán fáradozó oszmánliként, ami diplomáciai tevékenységének vezérfonalát is jelentette.

Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról sem, hogy az Oszmán Birodalomban befutott karrierjének alakulásában az Erdélyből magával hozott tudásanyag és ezáltal identitásának *in-between* mivolta is meghatározó szerepet játszott. E tekintetben pedig az iszlámra való áttérése előtti hite és a hozzá fűződő erdélyi és európai vonatkozású személyes és eszmei kapcsolatrendszerét bírt

Rákóczi Ferenc híveihez, akik ott annak reményében gyülekeztek, hogy felkelésüket az oszmánok segítségével, akiket a Habsburgok elleni harcban támogatni kívántak, ismét életre kelthetik. Ibrahim e pozíciót aztán 1717. július 30-ig töltötte be. Vö. Sarıcaoğlu–Yılmaz, *i. m.*, 45.

⁹² Az eredeti dokumentum másolatát publikálta: Sarıcaoğlu–Yılmaz, *i. m.*, 353–357.

különleges jelentőséggel. Önéletrajzi elemeket tartalmazó egyetlen munkájában pedig a saját maga által megadott információk és azok kontextusának elemzése erre vonatkozóan az unitárius–református vitában a mérleg nyelvét – az eddigi domináns véleménnyel ellentétben –, az utóbbi javára látszik valamelyest elmozdítani.

Ways of exploring Müteferrika

Zsuzsa BARBARICS-HERMANIK

The article focuses on the Transylvanian renegade, Ibrahim Müteferrika who as a diplomat, interpreter, printer, publisher, cosmopolitan scholar, and reformer of Ottoman visual culture undoubtedly shaped the history of the Ottoman Empire in the first half of the 18th century. It demonstrates that the evaluation of his role as well as his different activities and engagements strongly depends on how the so-called “Tulip period” (*Lâle devri*) is appraised by scholars of concern. In addition, his appropriation for purposes of national historical narratives is another aspect, which has to be taken into consideration, so far.

Contrary to these mostly unilateral narratives, the present paper highlights the complexity and multilateral aspects of Ibrahim efendi’s identity and religious belongings. As a first testimony of the author’s ongoing research on this topic, the article analyses the (undoubtedly rare, but partly autobiographical) information that Ibrahim Müteferrika tells us in his narrative of conversion, in a ‘larger’ Transylvanian context as well as in the framework of his positions and activities through his career in the Ottoman Empire. In doing so, the paper provides new dimensions to the scholarly discussion regarding his religious background prior to his conversion to Islam. Furthermore, it draws attention to another anonymous, untitled and undated manuscript, which was also most likely penned by Ibrahim Müteferrika, and sheds light on its analogies to his above mentioned narrative of conversion.